

KRITIKA

BRANDT JULIANE*

A szöveg, a szótára és az üzenete: reflexiók a társadalomtörténet módszertani implikációiról

Halmos Károly: *Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete*. Budapest: L'Harmattan – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet 2021. 390 oldal

Németországban a tanulmánykötet vitatott műfaj. Ebben az esetben azonban a szerző kimondottan az ilyen kötetek termékenysége mellett érvel: „hiszen [...] lehetőséget kínálnak arra, hogy egy szerző megmutathassa az összefüggéseket a távoli helyeken és időkből megjelent különböző írásai között. [...] Legyen hát kötet.” (7.) És valóban, a szövegek közti kapcsolatok, a nagy gondolati ívek miatt, amelyek a sok éven át megírt szövegek mögött rajzolódni kezdtek ki, érdemes elolvasni a tanulmánykötete(ke)t.

A közölt írások eredetileg 1991 és 2019 között jelentek meg, az erősen változó kutatási kérdések és társadalmi adottságok között. A legrégebbi tanulmányok még a rendszerváltás körül kerültek nyomdába, és ha nem is az állításaik, akkor az általuk felidézett korabeli kontextusuk, az akkor hozzájuk kötődő, a magyar társadalomtörténet *longue durée*-k mélyebb értelmezésében reménykedő viták miatt, a kései nyolcvanas, korai kilencvenes évek rendszeráltatás időszakának ethosát idézhetik fel. Maga a szerző azok egyike volt, akik ezt az idealista *esprit*-t, ezeket az adott helyzethez kötött illúziókat legkevésbé osztotta. A bemutatandó kötetben az azóta folytatott kutatásainak legfontosabb eredményei olvashatók.

A kötet négy nagy részre tagolódik. A szerző által is használt nagybetűs megjelölésüket követve, azok (A) „Kulcsszavak” (15–150), (B) „A szépirodalom forrásértéke” (151–236), (C) „Eszmé, mentalitás, társadalomszerkezet” (237–278), valamint (D) „Performatív elemzések” (279–388). A „kulcsszavak” (A) elsősorban a „polgárság” és „polgárosodás” terminológiai mezőre, a „kapitalizmus szellemére”, ezek magyarországi értelmezéseire vagy az itt alkotott társadalommodellekre

* A szerző történész, Münchenben és Felsőtárkányban él. E-mail: JBrandt60@gmx.de

vonatkozó írásokat gyűjti össze. „A szépirodalom forrásértéke“ (B) rész tanulmányai pont ezt a problémát vizsgálják, Thomas Mann vagy Jókai Mór regényeire, vagy akár a virilizmus intézményére vonatkozó kortárs írások alapján – miközben az „irodalom”, az irodalmi műből indulva, az irodalom körüli egész viszonyrendszert, műveket és olvasóikat, a köztük közvetítő kiadókat és az irodalmi piac különleges viszonyait is magába foglalja és egy-egy elemzés központi kérdésévé teszi. A következő (C) blokk két cikke a mai magyar személyi jövedelemadó egyik tételével, az egyházak javára vagy egyes kiemelt szociális célokra használható egyszázalékos támogatással és eloszlásával foglalkozik. Kibontakozik egy sajtótagos *longue durée* a lakosság felekezeti összetételének arányaiban, még a szekularizáció több fázisán túl, és az egyes felekezetek tagjai által demonstrált adózási vagy adakozó hajlandóságban, ami az egyházi kötődés erősségére is következtetni enged. A „Performatív elemzések“ (D) nagyon eltérő szövegek olvasatait mutatja be – a végrendelettől (Fenyves Katalinnal együtt) egy általában történeti-szociológiai minősített szövegen túl egészen a bibliai József-történetig és annak feldolgozásaiig.

Hogyan lehetséges tárgyalni egy olyan kötetet, amiben minden egyes tanulmány, még harminc év után is, alkalmat nyújtana beszélgetésre – dialógusba – lépni a szöveggel és szerzőjével? Alapjában véve e mű esetében egy bevezetéssel, előtanulmánnyal (prolegomena) van dolgunk a magyarországi társadalomtörténetírásba, annak mélyreható elemzésének szándékával a rendi korszaktól egészen jelenéig. Másként szólva a kötet folyamatos reflexió a társadalomtörténeti módszertanokra.

Több tanulmány lényeges pontja a fogalmi, terminológiai döntések következményeit vizsgálja. Mire alkalmasak a szociológiailag megalapozott fogalmak, amelyek egy saját magát általánosnak tekintő, vagy legalább az európai társadalmakra, vagy Max Weber „észak-atlanti térségére” (95.) vonatkozó társadalommodellből származnak, ha a magyarországi viszonyok történeti elemzésére használjuk őket? Végül mindig egy konkrét társadalom kutatása során születtek meg, annak nyelvi eszközeivel élnek, ami miatt más társadalmakra való átvitele nem minden további nélkül célravezető. Kinek a kérdéseire válaszolunk, ha felhasználjuk azokat? (pl. 262.) E tekintetben nagy gondolati ív kapcsolja össze az (A) tömb korai, a polgársághoz és a polgárosodáshoz kapcsolódó terminológiákat vizsgáló tanulmányokat a „magyar polgárosodás”-ra vonatkozó nézetek elemzésén át a (C) tömb egy most először megjelenő, egy középiskolai tankönyvet elemző cikkével. Azoknak a fogalmak az ismerete, elemzése nélkül, amelyek segítségével egy korabeli társadalom megkísérelte megérteni a saját viszonyait, németül mondva *sich einen Begriff von sich machte*, annak fejlődését sem lehet megérteni, illetve dinamikájában, lényeges vonásaiban történetileg megfogni. Csupán későbbi, gyakran csak metanyelvinek tekintett, egyes szociológiai elméletekhez kapcsolódó fogalmakkal, terminológiával e fejlődés specifikuma nem fogható meg.

Ahogy a „Polgár – Polgárosodás ...“ c. tanulmány kifejti: „[...] a lexikonok szövegei maguk is a polgárosodás folyamatának részei.“ (49.) „Elemeire kell bontani [ezeket a kifejezéseket – a szerző megj.], és elemeinek kötegeként ismét használható lesz, mivel árnyaltabb mérlegelést tesz lehetővé, azon az áron, hogy lényegi elemét, a hozzá társuló evolúciós optimizmust föl kell adnunk.“ (48.) Avagy tömörebben, egy újabb keletű tankönyvre való tekintettel: „A történelmi tényeknek része a nevük is.“ (256.) Csak a korabeli kategóriák esztörténeti hátterének az ismerete teszi lehetővé a társadalom többdimenziós modelljének észlelését – s ebben a recenzens szerint megint időbeli változások következhetnek be. A modell tengelyei – példaképpen Kővér György „Magyarország társadalomtörténete”-beli, a 19. századról szóló fejtegetéseinek demonstrálva – „eszmék szilárd, forrásszinten elemezhető és értelmezhető lenyomatai. Egy-egy felmérés, ha tetszik, egy-egy weberi ideáltípusnak tekinthető. Miként az ideáltípusok összetett jelenségek behasonlítására szolgálhatnak, akként teszik lehetővé a felmérésekből elvont tengelyek, hogy a vizsgált társadalmat az akkori jelenhez mérten is a múlt, a korábbi jelen, az időközben már múlttá vált jövő, vagy akár saját jelenünk alapján is szemügyre vegyük.” (261–262) Csak maga a szerkezet viszont nem képes a történelmi elődás egészét megalapozni. „[...] a szociológikus beállítottságú közéleti gondolkodás gyakran ütközik a társadalom statisztikai leírásából adódó, de nem könnyen belátható tényekkel. Jelenkori példával élve: a pártállami időkben a párt- és az állami vezetés a társadalom szerkezetének az alakítását tűzte ki célul, holott az emberek életésélyeit sokkal inkább lakóhelyük településhálózaton belüli helyzete határozta meg. Ez a tény azonban még a rendszer ellenfelei számára sem nagyon tudatosult: [...] a szociális szerkezet egyben a szociális érintkezési lehetőségek szerkezete is, ezt pedig az infrastrukturális ellátottságon keresztül a településszerkezet is komolyan befolyásolja.” (264.)

A kötetben egy ilyen, a közelmúltra vonatkozó, a fogalmak és implikációikat, a hozzájuk kapcsolódó magyarázati mintákat érintő reflexió folyik. A hajdani és mai történészekkel, szociológusokkal, írókkal – Leopold Lajos, Thienemann Tivadar, vagy pedig Benda Gyula, Vári András, Tóth Zoltán, Jókai Anna, Kővér György és mások – folytatott diskurzus egy állandó eszmecserét teremt, ahova az olvasó is meghívást kap. Műveik egyes gondolatai mérlegre, pontosításra kerülnek, átértelmeződnek, amely során új értelmezési lehetőségek nyílnak.

Több tanulmány is új olvasatot ad különböző műfajú, ismert, sőt bizonyos értelemben már kanonikus szövegekről – egyebek mellett Erdei Ferenc vagy Szekfű Gyula munkáiról –, vagy bemutatja, mire alapoznak az adott szövegek egymásnak teljesen ellentmondó értelmezései. Előbb Erdei Ferenc 1943-as szárszói beszéde kerül elemzésre a beszédaktus-elmélet eszközeivel – azzal az eredménnyel, hogy az nem egy leíró jellegű tudományos szöveg, nem egy szociológiai társadalommodell kifejtése, aminek szokás olvasni, és ahogyan hatott is. Hogy „nem a magyar társadalomról szól, abban az értelemben, hogy nem a magyar társadalom leírása

a célja, vagy ha mégis, akkor csak kismértékben és mellékesen.” (298.) Ehelyett politikai szöveg. Az adott helyzetben „a közönséget alkotó személyeknek szóló szövetségi ajánlatnak is tekinthető.” (321.) Emiatt is „könnyen befogadható” – azonban „nem eredeti”. (330.)

A legkésőbb publikált, a kötet végén található, a bibliai József-történetről és interpretációiról szóló elemzés abból indul ki, hogy ebben az esetben miért lehetségesek és mire alapozhatnak az ellentétes magyarázatok. Hogy a József-történetet, pontosabban a Putifárné-epizód utáni egyiptomi részét „[...] szokásosan zsidó történetként is, keresztény történetként is olvasott József-történetet antiszemita történetként is olvasták, [...] melyek azok a fordulatok, amelyek az antiszemita olvasatot táplálják.” És „mi befolyásolja, hogy melyik olvasat érvényesül”. (370.) A szöveget közgazdaságtani intő példaként lehetne olvasni – mint arra való tantörténetet, hogy hogy lehet ínséget előidézni. (380–381.) Politikailag esetleg annak elmondásaként olvasható, hogy az egyiptomi parasztek önként szolgaságba mentek (381–382.), vagy arról, hogyan lehet egy „elaggott hatalom” nevében karizmatikus hatalmat gyakorolni. (383.) Mint morális példázatot csak akkor lehet olvasni, ha előfeltevésként elfogadjuk József népének kiválasztottságát, az Isten akaratának beteljesítésében való hitet. (383.) Itt vége is lehetne az érvelésnek. Utána pedig még egy poén következik, amely a recenzius számára először tévútnak, felesleges kitérőnek tűnt: a gyermekeknek szánt katolikus tankönyvekből kiindulva a történet szokásos vallásos értelmezése József és testvéreinek viszonyáról szól. Tanít a szülők tiszteletére, az Istennek való engedelmességre. (385.) De akkor hogyan keletkezhetett az antiszemita változat – amelynél, ahogy éppen kifejtettük, zárójelbe kell tenni az Isten akaratában való hitet? Ennek kapcsán a szerző az elmaradt felekezetszerveződés problémájára tér vissza, amit már korábban két másik tanulmányban, az 1%-os támogatásról szólókban is érintett. Lehetséges-e, hogy a vallásos „indoktrináció nem működött tökéletesen”, és emiatt nem sikerült tartósan érvényesíteni a keresztény olvasatot? (385. és 386.) Akkor, ráadásul a 19. század egyéb nagy elméleteihez, például a szelekciós evolúció elméletéhez is nyúlva, a történetet egy zsidó, avagy a zsidóság történetének is lehet olvasni, sőt, a *survival of the fittest* szemszögéből is értelmezhető. „Adódik ebből egy társadalomtörténeti kutatási program”, amelyhez néhány kiinduló munkahipotézist javasol a szerző. (386–387.)

A tanulmányok erénye azok illúziómentessége, az alapvető, következetes, módszeres kételkedés – gondolkodási előfelvetésekben, implicit tudásban, a szakma általánosan elterjedt téziseiben, a meghonosodott történelmi narratívákban. Mindez gondosan, precízen, jó nyelvi érzékkel előadva – ha ettől nem is mindig azonnal és könnyen érthető a szöveg.

Sajnálattal módon a kiadó eltekintett az összegző irodalomjegyzéktől. Ezért az olvasó kénytelen mindig visszakeresni az egyes cikkekben az első idézetet. Nagy kár, mert a cikkek gondolatébresztők, a szellemi párbeszéd oly tág terét adják, hogy a helyszűke ellenére is ez az olvasónak tett kedves gesztus lehetett volna.